

N.Nərimanovun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi

Həsən Həsənov,
tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

N.Nərimanovun milli dövlətçilik baxışlarında Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda fəaliyyəti mühüm yer tutmuşdur. Tarixi dövrə ümumi qiymət vermədən, varislik baxımından N.Nərimanovun ərazi siyasətini obyektiv və elmi cəhətdən qiymətləndirmək mümkün deyildir. Ona görə də dövrün ümumi mənzərəsinə qısa da olsa diqqət yetirək. Birinci dünya müharibəsinin əsl mahiyyəti hər vuruşan ölkənin dünya xəritəsini öz xeyrinə dəyişdirmək planlarının mövcud olmasında idi. Regionda bu xəritə dəyişməsində ən aktual məsələlərdən biri Rusiya və Osmanlı dövlətinin torpaqlarının hesabına ermənilər üçün dövlət, azı, muxtariyyət yaradılması və sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi idi.

Oktyabr çevrilişindən sonra ərazi problemləri ən vacib məsələ kimi ortalığa çıxdı. 1917-ci il dekabrın 17-də isə Rusiya Xalq Komissarları Soveti "Türkiyə Ermənistanı haqqında qərar" qəbul etdi. Bu qərarla uydurma "Qərbi Ermənistan"a öz müqəddəratını təyin etmə hüququ verildi. Bununla yanaşı, bolşeviklərin planına görə müstəqil Azərbaycan dövləti yaranacağı təqdirdə Bakı onun paytaxtı olmamalı, Xəzərsahili ərazilər isə ona daxil edilməməli idi. Onlar 1917-ci il Oktyabr çevrilişindən bir neçə gün sonra milli sərhədləri müəyyənləşdirmədən azərbaycanlı, gürcü və erməni nümayəndələrinin daxil olduğu vahid bir hökumət — Transqafqaz Komissarlığını yaratdılar. Sonralar fevral ayının 23-də (martın 10-da) Transqafqaz (Cənubi Qafqaz, Zaqafqaziya) Seymi (parlament) də yaradıldı. Azərbaycanlı və gürcü fraksiyaları bunun lehinə, ermənilər isə əleyhinə idilər.

Transqafqaz Seymi 1918-ci il aprelin 13-də Osmanlı dövləti ilə müharibə haqqında bəyanat verdi. Müharibə cəmi səkkiz gün davam etdi. 1918-ci il aprelin 22-də Seym Transqafqazı müstəqil Demokratik Federativ Respublika (Mavərayı-Qafqaz Cümhuriyyəti-Müttəhidəsi) elan etdi. Osmanlı dövləti ilə müharibə dayandırıldı. Brest müqaviləsinin prinsipləri qəbul olundu. Aprelin 28-də Transqafqaz Respublikası Osmanlı dövləti tərəfindən tanındı. Ermənilər bu qərarlara tabe olsalar da, barışmadılar. Onların silahlı dəstələri Ermənistan muxtariyyəti yaratmaq məqsədi ilə İrəvan quberniyasında 211 müsəlman kəndini yandırdılar. Əhəlidən qırılan-qırıldı, qırılmayan 80 min nəfər isə didərgin düşdü. Belə şəraitdə Transqafqaz respublikasında artıq sabitlik pozulmuşdu, onu bərpa etmək çətin idi. Yaranmaqda olan üç dövlət arasında sərhəd münaqişələrini həll etmək yolları axtarıldı. Bir

neçə variant müzakirə olunurdu.

Transqafqaz respublikasında milli zəmində ixtilaflar özünü açıq-aydın büruzə verirdi. Gürcü Milli Şurası mayın 14-də qəyyumluq üçün Almaniyaya dövlətə müraciət etmək qərarına gəldi. Maraqlar ayrı olduğu kimi, qəyyumlar da fərqlənirdi. Beləliklə, gürcülər qəyyumlarını Almaniya, azərbaycanlılar Türkiyədə, ermənilər isə Rusiyada axtarırdı.

AXC-nın sərhəd siyasətinə qısa da olsa nəzər yetirmək vacibdir. İlk əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, "İstiqlal bəyannaməsi"ndə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sərhədləri dəqiq göstərilməmişdir. Bəyanatda sərhədlər mücərrəd şəkildə "Cənub-Şərqi Cənubi Qafqaz" kimi verilmişdir. Müstəqilliyin elə ilk günü ərazi məsələsi ilə bağlı qərar qəbul olundu. F.Xoyski may ayının 29-da Milli Şuranın toplantısında məsələ qaldırdı ki, "Ermənistan federasiyası yaratmaqdan ötrü onlara siyasi mərkəz lazımdır. Aleksandropol türklər tərəfindən tutulduğundan belə bir siyasi mərkəz ancaq Yerevan şəhəri ola bilər, ona görə bu şəhərin ermənilərə güzəştə gedilməsi labüddür". Problem daha geniş idi. Ermənilərin əsas məqsədi bütün vəsaitlərlə Azərbaycanda sabitliyi pozmaq, Azərbaycan siyasətçilərinə qarşı xalqda inamsızlıq yaratmaq, onları uğursuzluqların səbəbkarı kimi qələmə vermək idi. Bu məsələ müzakirədən sonra səs çoxluğu ilə qəbul olundu. İrəvan Türk Milli Şurasının üzvləri buna etiraz etdilsə də, Azərbaycan Milli Şurası bu qərarı qəbul etdi. Ətraf əraziləri ilə birlikdə İrəvan şəhəri Ermənistana verildi. Müzakirələrdə Xasməmmədov, Cəfərov, Şeyxülislamov, Məhərrəmov etiraz etdilər ki, "İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsi qaçılmaz bəladır". F.Xoyskinin bu qərardan sonrakı iki teleqramı da məsələnin mahiyyətini açmağa kömək edir. Birinci teleqrammda, o, xarici işlər naziri M.Hacinskiyə yazırdı ki, "ermənilərlə bütün mübahisələri qurtardıq", "onlar bizim ultimatumu qəbul edəcəklər və müharibə işi bitəcək". Əlbəttə, hökumətin bütün üzvlərinin ermənilərlə belə asanlıqla barışığa nail olduğuna inandığını söyləmək mümkün deyildir. F.Xoyskinin vurduğu ikinci teleqram isə M.Rəsulzadəyədir: "Əgər ermənilər Qarabağa qarşı iddia irəli sürsələr, İrəvanı güzəştə getməyimizdən imtina edin". Amma siyasi hadisələr elə cərəyan etdi ki, ermənilər Qarabağa sahib olmaq iddialarında qaldılar, azərbaycanlılar isə İrəvanı güzəştə getmək qərarlarından imtina edə bilmədilər. Batum konfransının nəticəsi kimi

üç respublika arasında müqavilə imzalandı, Ararat (Ermənistan) Respublikasının ərazisi təxminən 10 min kv.km müəyyənləşdirildi. Lakin ermənilər bununla kifayətlənməyərək yeni-yeni iddialar irəli sürməyə başladılar. 1918-ci ildə AXC hökumətinin qərarı ilə İrəvan və Aleksandropol hesabına ərazilərini qanuniləşdirən ermənilər Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulanda artıq 25 min kv.km əraziyə malik idi. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, Zaqatala dairəsinin Milli Komitəsi əhali arasında sorğu keçirərək Azərbaycana birləşmək haqqında nəticəyə gəlmişdir. AXC hökuməti 1918-ci il iyunun 30-da "Zaqatala dairəsinin Azərbaycana birləşməsi haqqında" 180№-li qərar qəbul etmişdir.

Azərbaycan hökuməti İrəvan şəhərindən ermənilərin keyrinə imtina etmişdi. Lakin bəzi xarici dövlətlər İrəvan və onun ətrafının hələ də Azərbaycana məxsus olduğu fikrində idilər. 1918-ci ilin yayında bir ingilis diplomatının göndərdiyi məlumata görə, yeni Azərbaycan Respublikası üç quberniyanın ərazisi hesabına təşkil olunurdu: Bakı, Yelizavetpol (Gəncə) və İrəvan. 1918-ci il 31 oktyabr tarixli "Azərbaycana diqqət yetirin" adlı bir məlumatda yazılırdı ki, Azərbaycanın tələb etdiyi ərazilər "müəmmalı olsa da" o, Yelizavetpol (Gəncə), Bakı və ola bilsin ki, İrəvan və Dağıstandan ibarət olsun. 1919-cu ilin fevral ayında daha bir ingilis diplomatı "Azərbaycanda vəziyyət" adlı məruzəsində yazırdı ki, Azərbaycanın tələb etdiyi ərazilər arasında Bakı, Yelizavetpol (Gəncə), Zaqatala və İrəvan adlı məkan vardır...

...Azərbaycan hökumətinin Paris sülh konfransına təqdim etdiyi memorandumda Azərbaycan Respublikasının ərazisi aşağıdakı şəkildə təqdim olundu: Bakı quberniyası, Yelizavetpol quberniyası, İrəvan quberniyasından Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Sürməli qəzaları, habelə Yeni Bəyazid, Eçmiədzin, İrəvan və Aleksandropol qəzalarının bir hissəsi; Tiflis quberniyasından Borçalı, Tiflis və Sığnağ qəzalarının bir hissəsi, Zaqatala qəzası; Dağıstan regionundan Samur nahiyyəsini əhatə edən ərazinin bir hissəsi, habelə Dərbənd şəhəri və onun ətrafı da daxil olmaqla Qaytaq-Tabasaran qəzasının bir hissəsi. Həmin memorandumda əsasən Azərbaycan Respublikasının ərazisi 94,1 min kv.km müəyyənləşdirilmişdi. 1919-cu ilin iyununda Ə.Topçubaşov Paris sülh konfransının sədri, Fransanın baş naziri J.B.Klemansoya göndərdiyi notada Azərbaycan ərazisinin 100 min kv.km olduğunu iddia edirdi. Amma Paris sülh konfransı Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi tanısa da, onun ərazi tələblərini təmin etmək iqtidarında deyildi və ya etmək istəmirdi. Çünki ermənilərin bu konfransda ərazi iddialarını dəstəkləyən çoxlu tərəfdarlar və b. səbəblər var idi.

...O zamanlar ən mübahisəli ərazilərdən biri də Batum idi. Hər üç dövlət Batuma yiyələnmək istəyirdi. Gürcüstanın iddiaları ona əsaslanırdı ki, Batum onun tarixi ərazisidir. Ermənistanın iddiaları ona əsaslanırdı ki, onun dənizə çıxışı olmalıdır. Azərbaycanın iddiaları isə ona əsaslanırdı ki, o, Avropaya neft ixracını Ba-

tum vasitəsilə həyata keçirir. Qeyd edək ki, sonralar N.Nərimanovun bilavasitə iştirakı ilə qısa müddətdə neft kəmərinin tikintisi başa çatdırılıb istifadəyə verildi... Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulmaq ərəfəsində ərazi problemi nə vəziyyətdə idi? Naxçıvan (Şərur-Dərələyəz daxil olmaqla) müharibə vəziyyətində idi, daşnak Dronun rəhbərlik etdiyi yaraqlılar tərəfindən nəzarət olunan Zəngəzur və Qarabağda vəziyyət çox ağır idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Dağlıq Qarabağ erməniləri təxminən 1919-cu ilin mayında keçirilən qurultaylarında özlərini «Azərbaycanın tərkibində müvəqqəti» sayırdılar və Azərbaycan hökumətinə imzalamaq üçün «Müvəqqəti saziş» göndərmişdilər. 1920-ci il aprelin 23-29-da Dağlıq Qarabağın Taqvard kəndində qondarma «Dağlıq Qarabağın əməkçi kəndlilərinin doqquzuncu qurultayı» keçirildi. Qurultay Dağlıq Qarabağın Ermənistanın ayrılmaz hissəsi olduğu qərarını qəbul etdi. Ermənistan Azərbaycana qarşı öz ərazi iddialarından əl çəkməmişdi. Bu ərazilərin üçündə də (Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağ) müharibə gedirdi. Paris sülh konfransına təqdim olunan ərazilərin siyahısının bir çoxu artıq Azərbaycanın nəzarətindən çıxmışdı. İrəvan və Dərbənd xanlıqlarının əraziləri, Borçalı və i.a. azərbaycanlıların nəzarətindən kənar qalan ərazilər idi.

Sovet Rusiyasının hələ 1918-ci il Bakı Kommunası yaradılan zamandan məqsədi bu idi ki, Bakını və hətta keçmiş Bakı quberniyasının bütün ərazisini Azərbaycandan ayırsın. 1918-ci il mart qırğınının əsas məqsədi də Bakının milli simasını dəyişmək və buranı müsəlman əhalisindən azad etmək idi. S.Şaumyan bu məqsədlərini gizlətmirdi və dəfələrlə çıxışlarında, məktublarında da qeyd etmişdi. N.Nərimanovun V.Lenin qarşısında qoyduğu məsələlərin arasında ən ümdələrdən biri Bakının Azərbaycandan ayrılmayaraq paytaxt kimi tanınması idi. V.Lenin N.Nərimanovun bu tələbinə razılıq verir.

Bolşevik Rusiyasının ali məqsədi Azərbaycanı iki hissəyə parçalamaq və onları ayrıca inzibati vahid şəkildə sovetləşdirmək idi. Bu hissələrin biri milli simasını itirmiş, ruslaşmış və erməniləşmiş Bakı vilayəti, o birisi isə ərazisi hədsiz parçalanmış, kiçilmiş, sərhədləri Rusiya və Ermənistan ilə məhdudlaşan, beləliklə, heç bir strateji məna kəsb etməyən, milli yönümlü Azərbaycan Sovet Respublikası olmalı idi. Hətta Azərbaycan və Bakı ayrılmaz ərazi kimi tanınandan sonra da rus-erməni bolşevik cütüylü bu məqsədlərindən dönmürdülər. N.Nərimanov bu məkrli planlarla istər hakimiyyətə gəlmək ərəfəsində, istər də hakimiyyətə gələrək mübarizə aparmış, bu planları pozmuş, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü, Bakının milli simasını saxlamış və paytaxt kimi tanınmasına nail olmuşdur. N.Nərimanov Orconikidze ilə danışıqlarında birmənalı olaraq Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzasının, Ordubad, Qarabağ və Zəngəzurun mübahisəsiz Azərbaycanın torpaqları olduğunu təkrar-təkrar onun nəzərinə çatdırmışdır.

Aprelin 30-da Azərbaycan sovet hökuməti N.Nəri-

manovun adından nota göndərərək Ermənistan hökumətindən üç gün ərzində Qarabağı və Zəngəzuru Ermənistan qoşunlarından təmizləməyi, öz sərhədlərinə çəkilməyi və millətlərarası qırğını dayandırmağı tələb etdi. Əks təqdirdə Azərbaycan özünü Ermənistanla müharibə vəziyyətində hesab edəcəkdə. Eyni məzmunlu nota Ermənistan hökumətinə XI Qırmızı ordu rəhbərliyi adından da göndərildi.

Ermənilərin cavabı isə həmişə olduğu kimi idi. Onların fikrincə, Zəngəzurun Azərbaycana aidiyyətinə nə hüquqi, nə də faktiki bir əsas vardır. Buna əlavə olaraq Ermənistan Azərbaycan sovet hakimiyyətini Mustafa Kamal Paşa ilə əlaqədə olmaqda ittiham edirdi.

1920-ci ilin iyulunda da Ermənistan öz qoşunlarını Qazax tərəfdən Azərbaycana yeritdi. Həmin hücumu Azərbaycan tərəfinin hücumuna qarşı əks hücum adlandırsalar da, əslində bu, məkrli planın tərkib hissəsi idi. Yəni Azərbaycanı bu hissədə Gürcüstanla sərhədlərdən məhrum etmək idi.

Avqustda isə Ermənistan öz sərt mövqeyini bir daha bildirdi. Onun mövqeyinin mahiyyəti bundan ibarət idi ki, Ermənistan Azərbaycanla sərhədlərini Azərbaycanla deyil, Rusiya ilə müəyyənləşdirməlidir.

Sovet Rusiyasının siyasətində üç ərazi (Naxçıvan, Qarabağ, Zəngəzur) üstündə bəzən süni olaraq mübahisələr yaradılırdı. Əvvəlcə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduğundan bolşeviklər bu ərazilərin Azərbaycan torpağı olduğunu təsdiq etdilər. Sonra isə Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurularkən rus siyasətinin əsl üzü açıldı. Ərazilərin üçünün də ermənilərə verilməsi tələb olundu.

1919-cu ilin axırlarından Naxçıvanda daşnaklar əsl müharibəyə girəndən sonra Türkiyə qoşunları Naxçıvanda həm hərbi, həm də siyasi vəziyyətə müdaxilə etməyə başladılar. 1920-ci ilin yazında Naxçıvanda hakimiyyət Türkiyə ilə sıx əlaqə saxlayan çar zabiti Kəlbəli xan Naxçıvanskinin əlində idi. Türk generalı Kazım Qarabəkir Paşa Naxçıvanı və ətrafını tam mənada öz himayəsi altına götürmüşdü.

...1920-ci il iyulun 28-də XI Qırmızı ordu Naxçıvana daxil oldu. Naxçıvan İnkilab Komitəsi tərəfindən burada sovet hakimiyyəti elan edildi. 1920-ci ilin avqustunda XI Qırmızı ordunun rəhbərliyi türk hərbi dəstələrinin rəhbərliyi ilə danışığa girdilər. Söhbət türk qoşununun Naxçıvandan çıxarılmasından gedirdi. Lakin bir nəticə əldə olunmadı. Elə bu zamanlar Moskvada türk-sovet müqaviləsinin paraflanması baş verdi. Belə vəziyyətdə Moskva və Ankara hökumətləri qarşıdurmaya getmədən belə qərara gəldilər ki, müqavilə rəsmi imzalanana qədər hər iki qoşun Naxçıvanda qalsın...

N.Nərimanovun Naxçıvan məsələsinə dair mövqeyi müəyyən maraq doğurur. Həqiqətən də N.Nərimanovun 1920-ci il 1 dekabr tarixli bəyanatında "Naxçıvan qəzası sovet Ermənistanının ayrılmaz hissəsi" elan olunmuşdur. (Bu, əslində bir siyasi gediş idi-red.) Tarixi mənbələrdən bu da aydın olur ki, 1921-ci ildə N.Nərimanov Zəngəzur problemini bitmiş saymamış, Naxçıvanın Azərbaycandan ayrılması üçün

Mehridən yol verilməsi uğrunda ardıcıl mübarizəsini davam etdirmişdir.

Naxçıvana dair Azərbaycan tərəfinin mövqeyinə ilk baxışda bəraət qazandırmaq mümkün olmadığı kimi, Ermənistan tərəfinin mövqeyinə də inanmaq çətindir. Bəs, niyə Azərbaycan belə asanlıqla Naxçıvanı güzəştə getməyə hazır oldu və Ermənistan Naxçıvandan belə asanlıqla imtina etdi? Heç şübhəsiz, Azərbaycan tərəfinin Naxçıvana dair bəyanatı düşünülmüş taktiki bir addım idi. Hətta Ermənistanın qərarı qabaqcadan məlum idi. Tarixi şəraiti qiymətləndirmədən nə Azərbaycan hökumətinin, nə də Ermənistan hökumətinin bu addımlarına düzgün elmi tarixi qiymət vermək olmaz.

Azərbaycan və Ermənistan arasında ola biləcək hər hansı mübahisəli məsələnin həllində Türkiyənin iştirakı və bir çox hallarda həlledici söz Lenin tərəfindən qəbul edilirdi.

Leninlə yanaşı, bunu hakimiyyətdən endirilmiş daşnak Ermənistanının başçısı Xatıryan da hiss etdi. O, elə həmin gün, dekabrın 2-də Aleksandropolda (Gümrü) Türkiyə ilə sülh müqaviləsi bağladı. Bu müqavilə bir neçə cəhətdən səciyyəvi idi... Bu müqavilə daşnakları hakimiyyətdən saldı. Bundan sonra Rusiya Ermənistanı bolşevikləşdirdi. Türkiyəyə münasibətdə loyal olan bolşeviklərin Ermənistanı nəzarət altına almaqları türkləri rahatlatdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1920-ci ilin dekabrında türk qoşunları nəinki Naxçıvanda hələ də tam gücü ilə mövcud idi, hətta onlar Qırmızı ordudan say, silah və sursat baxımından daha üstün idilər. Belə bir tarixi şəraitdə N.Nərimanov tərəfdən Naxçıvan haqqında verilən bəyanatın ermənilər üçün nə dərəcədə real həyata keçirilə biləcək bir ideya olduğu göz qabağındadır. Bu hadisələrdə Qırmızı ordu ilə kamalçıların arasında olan əmin-amanlığın yaranmasında N.Nərimanovun əvəzsiz rolu olmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvanın taleyinin həllində ardıcıl, düşünülmüş strateji və taktiki addımlar silsiləsi görünməkdədir. Yalnız Azərbaycanın Türkiyə ilə gizli danışıqlarda razılaşdırılmış addımları belə uğurlu nəticə verə bilirdi. Bunların düşünülməsində və həyata keçirilməsində, sözsüz ki, Mustafa Kamal Paşanın və N.Nərimanovun qiyabi və həmrəy danışıqları, Mustafa Kamal Paşanın və Kazım Qarabəkir Paşanın sərkərdəlik istedadları, Naxçıvan əhalisinin qətiyyəti və N.Nərimanovun bu ağır vəziyyətdə həyata keçirdiyi milli maraqlara söykənmiş, düşünülmüş dövlət siyasəti həlledici rol oynadı. Türkiyədən Moskvaya gedən və Moskvadan Türkiyəyə qayıdan bütün nümayəndə heyətləri ilə N.Nərimanov şəxsən görüşmüşdür və bir çox hallarda təkbətək danışıqlar aparmışdır.

Fikrimizcə, şifahi bəyanatdan əlavə N.Nərimanovdan rəsmi sənəd, yəni Ermənistan-Azərbaycan sazişi tələb olunmuş, lakin N.Nərimanov bundan imtina etmişdir. N.Nərimanovun bəyanatında Naxçıvana aid bir xüsusiyyət diqqəti cəlb edir. Əgər N.Nərimanov bəyanatında Zəngəzurdan sovet Azərbaycanının

qoşununu çıxarmağı vəd vermişdirsə, Naxçıvan və Qarabağ barəsində belə vəd verilməmişdir. Naxçıvan əhalisinin heç bir şərtlə Ermənistanə tabe olmayacağı ermənilərə də, Azərbaycan rəhbərliyinə də yaxşı məlum olmuşdur. Ermənistan və Azərbaycan artıq Rusiya dövlətinin maraq və təsir dairəsində olduqlarından ermənilər anlayırdılar ki, onlar istədikləri üsulla, yəni hərbi və etnik təmizləmə yolu ilə Naxçıvana hakim ola bilməyəcəklər. Fikrimizcə, ermənilərin bu addımı xüsusi tədqiqata möhtacdır. 1920-ci il dekabrın 2-də Rusiya ilə Ermənistan arasında imzalanan sazişdə Zəngəzur Ermənistan ərazisi kimi göstərilmişdir, Naxçıvan və Qarabağ haqqında isə heç bir qeyd yoxdur.

O zamanlar ərazilərin səsvermə yolu ilə dövlət mənsubluğunu müəyyənəlməyə praktikası geniş yayılmışdır. Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində qalmaq məsələsində də həmin üsuldən istifadə olunmuşdur. Bundan başqa, Zaqatala dairəsinin taleyinin həllini də Azərbaycan Milli Şurası yerli əhalinin öhdəsinə buraxmışdı. Sorgu nəticəsində bu ərazinin taleyi Azərbaycanın xeyrinə həll olunmuşdur.

Beləliklə, Naxçıvanın Ermənistanə verilməsi məsələsi Naxçıvan əhalisinin öhdəsinə buraxılmış, yəni onların rəyi həlledici rol oynamışdır. O ki qaldı Naxçıvanın əhalisinin iradəsinə, o zamanlar Naxçıvan qəzasında və Şərur-Dərələyəzdə əhalinin əksəriyyəti azərbaycanlı idi. Təklif olunan əhalinin iradəsinin ifadəsi Naxçıvanda hələ AXC dövründə, Paris sülh konfransı ərəfəsində keçirilmişdi. Azərbaycanın Naxçıvanla bağlı addımını bu torpaqdan imtina kimi deyil, sadəcə siyasətə məlum və nəticəsi qabaqcadan bəlli olan taktiki addım kimi qiymətləndirmək lazımdır. Naxçıvanda rəy sorğusu keçirilərkən heç bir gözlənilməz hadisə baş vermədi. Əhalinin 90%-i Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qalmasına səs verdi. N.Nərimanov bütün bunlarla kifayətlənməyərək Türkiyə ilə danışıqlara başlamışdır.

T.Köçərli "Qarabağ" əsərində Naxçıvan probleminin həllini N.Nərimanovun uğuru və S.Orconikidzenin uğursuzluğu kimi qiymətləndirir. Çünki Orconikidze və Kirov rus-türk danışıqları ərəfəsində, 1921-ci il yanvarın 2-də RK(b)P MK-nın bütün üzvlərinə tamamilə məxfi məktubda yazırdılar: "...türklər Naxçıvanda öz bufer zonalarını yarada bilərlər. Onlar burada xüsusi xanlıq yaratmaq istəyirlər. Onların əlində Təbriz dəmiryolu olacaq, bizi İrandan ayıracaq və Ermənistanı parçalayacaq".

N.Nərimanov Naxçıvanın taleyi ilə bağlı öz diplomatik-siyasi mübarizəsini davam etdirmişdir. Şaxtaxtinski Moskvadan xalq xarici işlər komissarı M.Hüseynova yazırdı ki, Türkiyə-Rusiya danışıqlarında məhz Azərbaycanın təkidi ilə Naxçıvan məsələsinin müzakirə edilməsinə və Türkiyənin təkidi ilə Azərbaycanın xeyrinə həllinə nail olmuşdur. Azərbaycan tərəfi 1921-ci il avqustun 14-də Naxçıvan rəhbərliyinə teleqram vuraraq tələb etdi ki, "Ermənistan XKS tərəfindən göndərilən bütün ermənilər təcili olaraq Naxçıvandan çıxarılmalı". Həmin teleqramın bir surəti də Ermənistan rəhbərliyinə göndərilmişdir.

N.Nərimanovun tapşırığı ilə Azərbaycanın Moskva-dakı səlahiyyətli nümayəndəsi M.Hacinski Moskvada ezamiyyətdə olan Türkiyə nümayəndə heyətinin başçısı Bəkir Sami ilə görüşərək ermənilərin əsassız olaraq iddia etdikləri əraziləri, xüsusən də Naxçıvan problemini müzakirə etdilər. N.Nərimanovun nümayəndələri Türkiyə tərəfinin problemlərə siyasi müdaxiləsinə razılığını aldılar. Bir həftə gündən sonra Bəkir Saminin Leninlə görüşündə bu razılığın nəticəsi özünü büruzə verdi. Məhz bu danışıqlar nəticəsində Naxçıvanla bağlı Qars müqaviləsinin əsası qoyuldu. Qars müqaviləsinin bir çox vacib xüsusiyyəti var idi: Türkiyə əslində nəinki öz sərhədlərini, hətta iki sovet respublikası arasında da sərhədlərin müəyyənəlməsində öz kəsərli sözünü dedi. Türkiyənin Azərbaycanla Ermənistan arasında, sərhədlərin müəyyənəlməsində iştirakı, sözsüz ki, onun həm öz mənafeyi, həm də Azərbaycana qarşı xüsusi münasibətinin təzahürü idi. Beləliklə, 1921-ci il martın 16-da Moskva, oktyabrın 13-də isə Qars müqavilələri bağlandı. Bu müqavilələrin həm Azərbaycan, həm də Türkiyə üçün tarixi əhəmiyyəti var idi. Azərbaycan, nəhayət, Ermənistan ilə sərhədlərini beynəlxalq sənədlə, Türkiyə hamiliyi və Rusiyanın iştirakı ilə rəsmiləşdirdi. Türkiyə üçün bu sənədin tarixiliyi ondan ibarət idi ki, bir dövlət olaraq beynəlxalq həyatdan təcrid olunmadan çıxdı, qonşuları ilə sıx və qarşılıqlı iqtisadi və diplomatik əlaqələrini tənzimləyən sazişləri əldə etdi. Türkiyə hökuməti Azərbaycan və Ermənistanın Qars müqaviləsinə imza atmasına və bu istəyin reallaşmağında N.Nərimanova ümid bəsləyirdi. Türkiyə rəhbərliyi Ermənistan rəhbərliyinin Qars müqaviləsindən imtina edəcəyindən narahat idi. Nərimanov bu məsələnin həllində sərt mövqe nümayiş etdirmişdir. N.Nərimanov Ümumazərbaycan sovetlər qurultayında Naxçıvanla bağlı xüsusi vurğulamışdır ki, sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasındakı müqaviləyə əsasən Naxçıvan Azərbaycanın protektoratlığı altında bir respublika kimi tanınacaq və Azərbaycan nümayəndə heyəti bu işdə var qüvvəsi ilə çalışacaqdır.

1920-ci ilin yanvarından aprelinə qədərki dövrdə daxil olan sənədlərdə səslənən əsas narahatlıq Zəngəzur və Qarabağ cəbhələrinin ermənilər tərəfindən birləşdirilməsi idi. Narahatlıq ingilis hərbi diplomatı polkovnik Rxeinin məlumatından da aydın olur. Rxei yazırdı ki, bu hərbi yürüşün, Azərbaycan-Türkiyə hərbi birliyinin əsas məqsədi "Azərbaycanı Türkiyə ilə birləşdirməkdir" və bu dəhlizlə Azərbaycana silah və sursat göndərməkdir. Əgər biz vaxtında müdaxilə etməsək, Türkiyə-Azərbaycan birləşmiş ordusu Zəngəzuru ala bilər və ermənilər məğlub ola bilər.

...Türkiyənin "Cümhuriyyət arxivi"nin 930№-li fondunda Zəngəzur mövzusunda aid 1918-ci ilin avqustundan 1920-ci ilin aprelinə qədərki dövrü əhatə edən 50-dən çox sənəd saxlanılır. Bu sənədlərlə tanış olaraq Zəngəzurun siyasi və hərbi durumu haqda nəticəyə gəlmək olar. İlk sənəddən aydın olur ki, 1918-ci ilin avqustunda Andronikin dəstələri Zəngəzur əyalətinin bir qismini ələ keçirmişdir. 1919-cu ilin yanvarından

başlayaraq ermənilər tərəfdən Zəngəzurun müsəlman kəndləri yerlə-yeksan edilir, kəndlərin əhalisinin bir qismi məhv edilir, qalan hissəsi isə qovulurdu. Məktublarda ermənilər tərəfindən vaxtaşırı dağılan kəndlərin sayı göstərilir: 30 kənd (yanvar 1919), 110 kənd (oktyabr 1919), 20 kənd (dekabr 1919), 26 kənd (dekabr 1919), 26 kənd (yanvar 1920), 40 kənd (yanvar 1920). 3 dekabr 1919-cu ildə Zəngəzurdə məsciddə toplanan 900 kişinin, 400 qadın və uşağın ermənilər tərəfindən dinamitlə partladılması haqda xəbər verilir. Həmin dövrdə insan və kənd itkiləri o qədər idi ki, bəzən məhv edilən kəndlərin, mətnsiz, sadəcə siyahısı göstərilmişdir. Zəngəzur Azərbaycan torpağı olsa da, oranın böyük bir hissəsi 1919-cu ildə artıq ermənilər tərəfindən idarə olunurdu və azərbaycanlılar yaşayan bir çox kəndlər dağıdılmışdı.

Zəngəzuru Azərbaycandan ayırmaq dünya siyasətinin gizli oyunun nəticəsi və dünya geosiyasətinin maraqlarının təcəssümü idi. Tarixən Avrasiyada mövcud olan "vahid türk xətti"nin dünya xəritəsində bir neçə sahədə sınıması, türk xalqlarının bir-birindən təcrid olunması dünya və xüsusən erməni və rus siyasətçilərinin ümdə maraqları idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, N.Nərimanov Zəngəzurla bağlı 1920-ci il dekabr bəyanatını verərkən meydana təklənmiş vəziyyətdə olmuşdur. O, təkbəşinə Zəngəzurun Azərbaycandan ayrılmasının qarşısını almaq üçün heç bir şey edə bilməmişdir. N.Nərimanov özü də bunu etiraf edirdi: "Əgər müsəlman kommunistlərinin əksəriyyəti... milli təmayül əhvalruhiyyəsində olsaydı, inanırı ki, Ermənistan Zəngəzuru ala bilməzdi".

N.Nərimanovun Dağlıq Qarabağ probleminə münasibəti birmənalı olmuşdur. 1920-ci ildə Dağlıq Qarabağda ermənilərin keçirdiyi "qurultayın" qərarının nəticəsiz qalmasını N.Nərimanovun Ermənistana verdiyi notanın nəticəsi kimi qiymətləndirmək olar. 1920-ci il iyulun 10-da N.Nərimanov Moskvaya RK(b)P MK-yə "Dağlıq Qarabağda vəziyyət" haqqında teleqram vurmuşdur. Teleqram bu sözlərlə bitirdi: "Müsəlman əhalisi Moskvanın qəflətən köhnə mövqeyə qayıtmasını və ermənipərəst siyasət yürütməyini sovet hökumətinin Azərbaycanın sərhədlərini qorumaq iqtidarında olmaması və xainlik kimi qiymətləndirəcəkdir". 1921-ci ildə bir-birinin ardınca qəbul olunan üç qərardan irəli gələn nəticələri də N.Nərimanovun siyasətinin uğuru kimi qiymətləndirmək olar. 1921-ci il iyunun 19-da Ermənistan tərəfindən "Dağlıq Qarabağın Ermənistana yenidən birləşdirilməsi haqqında" dekret həyata keçirilmədi, iyunun 26-da Azərbaycan XKS-nin qərarı ilə Ermənistanın Dağlıq Qarabağda olan nümayəndəsi Mravyanın fəaliyyəti qadağan olunaraq xətm edildi. N.Nərimanov bu qərarı haqqında rəsmi olaraq Orconikidzeyə və Ermənistan İnkilab Komitəsinin sədri Myasnikova bildirmişdir. 1921-ci il iyulun 4-də RK(b)P MK Qafqaz Bürosunun Dağlıq Qarabağı Ermənistanın tərkibinə daxil etmək haqqında qərarı da

nəticəsiz qaldı.

N.Nərimanovun 1922-ci il 13 iyul tarixli "Biz və onlar" qeydlərindən aydın olur ki, onun məşhur 1920-ci il noyabr bəyanatının arxasında hadisələr və sövdələşmələr olmuşdur. Bu qeydlərində o deyirdi: "Azərbaycan Zəngəzuru Ermənistanın ayrılmaz hissəsi elan edir". Buna cavab olaraq Ermənistan Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi elan etdi. Qarabağ probleminin həllində N.Nərimanovun mövqeyi, ardıcıl fəaliyyəti və nəticəsi müsbət olmuşdur. O, RK(b)P MK Qafqaz Bürosunun Dağlıq Qarabağı Ermənistanə vermək qərarını bir gecənin içində dəyişdirmişdir.

Sovetləşmə baş verəndən sonra N.Nərimanovun səyi nəticəsində Gürcüstan Zaqatalanı və "Poylu körpüsündən şimal-şərqə tərəf olan ərazidən imtina edərək, bu əraziləri Azərbaycanın ərazisi elan etdi".

Beləliklə, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə və onun nəticələri ayrı-ayrı dövrlər və hökumətlərin məsuliyyəti ilə yanaşı, Rusiya istilası dövrü və 1917-ci ilin fevralından 1923-cü ilin iyuluna qədərki dövrü tam şəkildə əhatə edərək hərtərəfli qiymətləndirilməlidir.

Ermənilərin xarici və daxili dəstəklərinə baxmayaraq, onların ərazi iddiaları istədikləri kimi ödənilmədi. 1921-ci ildə Z.Kartavyanın Avropada nəşr olunan kitabında deyilirdi ki, Amerika Ermənistanə torpaqlarını əldə etməkdə lazımı kömək göstərmədiyindən Ermənistan iddia etdiyi torpaqların 60%-ni əldə edə bilmədi. Axalkələk (Cavaxetiya), Borçalı, Naxçıvan, Qarabağ əraziləri onların rəsmi sərhədlərindən kənarda qaldı. Kopes adlı şəxsə yazılan raportda xüsusi qeyd olunurdu ki, "Ermənistanın Türkiyə ilə sərhəddinin Arpaçay və Araz çaylarında bitməsi böyük qurban deməkdir. Erməni kommunistləri bu sazişi yeni Brest adlandırırlar". Erməni siyasətinin mahiyyətini AXC parlamentnin keçmiş üzvü, N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə Azərbaycanın Türkiyədə diplomatik nümayəndəsi təyin edilən və orada çox uğurla çalışıb Atatürklə mehriban əlaqələr yaradan İ.Əbilovun məktubundan da görürük. Daşnak hökumətində baş nazir vəzifəsində çalışan Xatitsyan hakimiyyətdən gedəndən sonra Türkiyəyə gəlib, "elə bir müqavilə bağlayıb ki, Ermənistan faktiki olaraq Türkiyənin muxtar vilayəti statusunu almışdır".

Beləliklə, N.Nərimanovun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda fəaliyyəti əksər hallarda uğurlu olmuşdur. Naxçıvan, Qarabağ, Zaqatala Azərbaycanın tərkibində saxlanılmış, Bakı Azərbaycanın paytaxtı kimi tanınmışdır. N.Nərimanov Naxçıvanın Azərbaycandan qoparılmasını üçün Meğridən yol verilməsi uğrunda ardıcıl mübarizəsini davam etdirmişdir. İrəvan və Dərbənd xanlıqlarının, Zəngəzur mahalı ərazilərinin taleyi bağışlanmaz itkidir. Amma o dövrdə baş verən ərazi bölgüsünü bəzi erməni siyasətçiləri özlərinin məğlubiyyəti kimi qiymətləndirirdilər.

"Nəriman Nərimanovun milli dövlətçilik baxışları və fəaliyyəti" kitabından ixtisarla.